

Thijs Caspers

Op weg naar een menswaardige economie

Is er nog nieuws uit Rome? Jawel, een nieuwe encycliek die brede aftrek vindt. De jonge theoloog Thijs Caspers looft de brede pauselijke blik, maar hoopt wel dat snel het gesprek wordt aangegaan met zowel deskundigen als de gewone man en vrouw. Een verhelderende weergave van een hermetisch geschrift.

Onze wereldeconomie verkeert in zwaar weer. De roep om een moreel kompas is dan ook alom aanwezig. Deze behoefte aan morele oriëntatie is niet nieuw. Treffend is dit terug te zien in het katholiek sociaal denken, waar al meer dan honderd jaar richtingwijzers worden aangereikt in het streven naar een rechtvaardiger economie en samenleving. In 2009 verscheen te midden van alle onheilspellende economische berichtgeving *Caritas in veritate* – de nieuwste sociale encycliek. Wat heeft deze encycliek ons te vertellen? Wat voor perspectief wordt er geschetst in een goede omgang met de recente economische crisis? Dringende vragen waarop getracht wordt een antwoord te geven in dit artikel middels een centrale vraag: ‘Wat is de specifieke economische stellingname in *Caritas in veritate* en waarin verschilt die van andere visies?’

Omwille van de transparantie zal de centrale vraag van dit artikel uiteen worden gezet aan de hand van een aantal deelvragen, te weten: [1] Wat is de globale benaderingswijze van het thema ‘economie’ in de encycliek?; [2] Wat is het economisch contrapunt waartegen de encycliek ageert?; [3] Welke economische standpunten zijn er in *Caritas in veritate* terug te vinden aangaande burgermaatschappij (*civil society*), markt en staat en waarin verschillen deze standpunten van haar economisch contrapunt?; ¹ [4] Is het economische perspectief dat wordt geschetst in *Caritas in veritate* mogelijk richtinggevend voor de toekomst? Bedoeling is toe te werken naar een concretisering van economische stellingnames, om zodoende eigenheid en kleur van *Caritas in veritate* scherper in beeld te krijgen.

welke stelling betreft de paus in de huidige economie?

De benaderingswijze van het thema 'economie'

De economische stellingname in *Caritas in veritate* is sterk theologisch gekleurd. Dit wordt al duidelijk uit de indeling van de encycliek. Zo brengt het inleidende gedeelte het voor de economie evidente thema van ontwikkeling reeds vanaf de eerste zin in verband met Jezus Christus:

Caritas in veritate – liefde in waarheid, waarvan Jezus Christus met Zijn aardse leven en bovenal met Zijn dood en verrijzenis heeft getuigd, is de voornaamste drijfveer voor de waarachtige ontwikkeling van ieder mens en van de gehele mensheid.²

Deze 'waarachtige ontwikkeling' wordt in verband gebracht met de term 'integraal humanisme'. In de focus op beide thema's sluit *Caritas in veritate* aan bij de eerder verschenen encyclieken *Populorum progressio* en *Sollicitudo rei socialis*.

integraal
humanisme
dat dit leven
transcendeert

Er is volgens *Caritas in veritate* sprake van waarachtige ontwikkeling, wanneer deze authentiek en integraal is. Dit wil zeggen: wanneer zij bijdraagt aan de ontwikkeling van ieder mens en van heel de mens in al zijn dimensies. Belangrijk hierbij is de gerichtheid op God, waarbij de mens – geroepen door God – antwoordt middels zijn ontwikkeling en verwerkelijking in het licht van de waarheid. Het integraal humanisme dat in *Caritas in veritate* wordt geschetst, overstijgt zo de meer gebruikelijke opvatting aangaande humanisme, omdat het dit leven transcendeert in de gerichtheid op het eeuwig leven.

Gevolg van deze theologische benaderingswijze van ontwikkeling is dat de specifiek economische ontwikkeling in een breder perspectief wordt geplaatst. Economische ontwikkeling is geen geïsoleerde aangelegenheid. Dit is ook treffend terug te zien in de opvatting aangaande macro-ethiek en micro-ethiek, welke volgens de kerk sterk met elkaar verbonden zijn. Zo is er een direct verband tussen de bredere economisch gekleurde *sociale ethiek* en de *ethiek van het leven*. Concreet betekent dit dat de waardigheid van het leven op micro-niveau gerelateerd is aan de macro-processen aangaande waardigheid en rechtvaardigheid in een globaliserende wereld.³

dominant
economisch
paradigma
van het door-
geschoten
neoliberalisme
bekritiseerd

Het economisch contrapunt van *Caritas in veritate*

Het scherper in beeld brengen van de economische stellingname in *Caritas in veritate* vereist dat wij deze encycliek in perspectief tot een andere economische visie – een contrapunt – kunnen zetten. Meermaals komt terug dat de laatste sociale encycliek krachtig stelling neemt tegen de economische excessen zoals deze terug te zien zijn en waren in de economische en financiële crisis. Het dominante economische paradigma waar men zich in *Caritas in veritate* tegen verzet, wordt vaak indirect benoemd. Maar het is duidelijk dat men veelvuldig refereert aan een doorgeschoten neoliberaal model, zoals dat het sterkst in de Verenigde Staten is terug te zien.

Het neoliberalisme wordt teruggevoerd op economen als Rüstow, Von Mises, Von Hayek en Friedman en wordt door David Harvey als volgt getypeerd:

Neoliberalism is in the first instance a theory of political economic practices that proposes that human well-being can best be advanced by liberating indi-

vidual entrepreneurial freedoms and skills within an institutional framework characterized by strong private property rights, free markets, and free trade.⁴

Harvey benadrukt het belang van de vrije markt en het belang van handel en in het verlengde daarvan de importantie van het recht op bezit. Daarnaast stuurt het neoliberale denken aan op een minimale staatsinterventie, privatisering van publieke ondernemingen, belastingverlagingen en het verwijderen van beperkingen op mondiale geldstromen.⁵ Dit neoliberale economische model is met name de afgelopen 25 jaar wereldwijd zeer dominant aanwezig geweest, vooral in de Angelsaksische wereld. Leterme spreekt dan ook van 'Reagonomics' en 'Thatcherisme', hiermee verwijzend naar Reagan en Thatcher, beide uitgesproken voorstanders van dit agressieve op korte termijn gerichte economische model.⁶

In *Caritas in veritate* wordt veelvuldig – hetzij meestal indirect – verwezen naar het neoliberalisme. Zo wordt ervoor gewaarschuwd om niet toe te geven aan de bekoring van winst op korte termijn, de eenzijdige nadruk op het belang van 'shareholders' ten koste van 'stakeholders', een doorgeschoten deregulering en een te grote nadruk op het individuele belang vanuit een utilitaristisch gekleurde economische opvatting.⁷

De driedeling burgermaatschappij, markt en staat

Wanneer wij duidelijker zicht willen krijgen op de economische stellingname in *Caritas in veritate*, dan kan de economische driedeling uit *Centesimus annus* waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen (1) de burgermaatschappij, (2) de markt en (3) de staat handzaam zijn.⁸ Het enigszins kunstmatige onderscheid tussen deze drie gebieden, geeft wellicht een wat rigide en vereenvoudigd beeld van de meerdimensionale realiteit die doorklinkt in het economisch perspectief dat wordt geschetst in *Caritas in veritate*. Desalniettemin kan het verhelderend werken in het onderscheiden van basale lijnen van verschil tussen het economische perspectief dat *Caritas in veritate* voorstaat en het economische perspectief waartegen zij ageert.

Economie en de burgermaatschappij

Van de drie subjecten: burgermaatschappij, markt en staat, is in de lijn van zowel *Centesimus annus* als *Caritas in veritate* de burgermaatschappij het meest geëigende terrein voor een economie van onbaatzuchtigheid en broederlijkheid.⁹ Het is in de burgermaatschappij waar belangrijke waarden als solidariteit, subsidiariteit en rechtvaardigheid tussen mensen het meest tastbaar en zichtbaar worden. Waar onbaatzuchtigheid wordt verbonden met het in de economische visie van de Rooms-Katholieke Kerk evidente belang van de gave.¹⁰ Deze gave zien we allereerst terug tussen God en mens: de mens als schepingsact van God. Om zijn transcendente dimensie echter te verwezenlijken moet hij zelf echter ook geven, de mens is volgens *Caritas in veritate* namelijk geschapen voor de gave en hij verwerkelijkt zich door intermenselijke relaties.¹¹ En het is in relatie tot zowel de ander als de Ander dat de mens tot recht en wasdom komt. Deze gave krijgt vorm middels verbondenheid met anderen in een sfeer van onbaatzuchtigheid.

Het primaat van de gave gaat in tegen het dominante beeld van de mens

burgermaatschappij is het terrein voor een economie van onbaatzuchtigheid en verbondenheid

als grondlegger van zichzelf. In *Caritas in veritate* wordt dan ook veelvuldig gesproken over sociaal gekleurde ethische principes: naast het al genoemde principe van de onbaatzuchtigheid, worden ondermeer transparantie, eerlijkheid en verantwoordelijkheid genoemd.¹² De mens mag geenszins gereduceerd worden van iemand tot iets en is het eerst te beschermen en benutten kapitaal – ‘want de mens is de ontwerper, het centrum en doel van het gehele sociaal-economisch leven’.¹³

enkel nadruk op de markt ondermijnt de solidariteit

Een te eenzijdige nadruk op louter markt en staat ondermijnt de gemeenschapszin en de solidariteit. Het is juist door wederzijdse betrokkenheid en het mens-zijn voor elkaar, dat in de burgermaatschappij het vertrouwen tussen mensen vorm krijgt. Een vertrouwen dat essentieel is voor een gezonde economie. De persoon staat in het katholiek sociaal denken dan ook niet tegenover het collectief. Eerder krijgt de eigen uniciteit vorm in verbondenheid met anderen. Groeien in solidariteit brengt naast rechten dan ook verplichtingen met zich mee. Het zijn deze verplichtingen die voorkomen dat onze rechten niet vervallen in willekeurige eisen ten behoeve van onszelf.

Uit bovenstaande blijkt het grote belang van de burgermaatschappij voor de economie. In zekere zin vormt dit domein het ‘cement van de samenleving’ en is het de plaats waar oprechte solidariteit en interesse het meest direct vorm krijgen. Niet voor niets wordt dit domein uitdrukkelijk het meest geëigende terrein voor een economie van onbaatzuchtigheid en broederlijkheid genoemd. De woorden ‘onbaatzuchtig’ en ‘gebroederlijk’ staan veraf van de daadwerkelijke neoliberal gekleurde economische realiteit waarin eigenbelang, doorgeschoten consumptisme en een tomeloos vertrouwen in financiële luchtkastelen voorop lijken te staan. *Caritas in veritate* verzet zich duidelijk tegen tendensen uit het neoliberale denken die in zekere mate nog steeds zeer dominant aanwezig zijn: grote nadruk om winstmaximalisatie, korte-termijn strategieën en een doorgeschoten mobilisatie van productiefactoren met weinig oog voor menselijke belangen van arbeiders.

Economie en de rol van de markt

burgermaatschappij is het terrein voor een economie van onbaatzuchtigheid en verbondenheid

Uitgaande van de ideale situatie is de markt volgens *Caritas in veritate* de economische instelling waar mensen elkaar ontmoeten om handel te drijven. Zo wordt door ‘corrigerende rechtvaardigheid’, vaak middels contracten, het verkeer van geven en ontvangen geregeld. Naast deze eerste vorm van rechtvaardigheid noemt *Caritas in veritate* het grote belang van ‘verdelende rechtvaardigheid’ en de ‘sociale rechtvaardigheid’. Deze twee vormen van rechtvaardigheid benadrukken dat de markt niet op zichzelf staat maar behoort tot een bredere politieke en sociale context (vandaar dat in dit artikel ook is gekozen voor de driedeling burgermaatschappij, markt en staat).¹⁴

In tegenstelling tot het neoliberale economische perspectief ziet het katholiek sociaal denken de markt als beperkt: ‘(...) de markt is niet in staat uit zichzelf te bereiken wat de eigen mogelijkheden te boven gaat’.¹⁵ Dit wil zeker niet zeggen dat de markt hierdoor als negatief wordt gekwalificeerd; zowel de economie als het geldwezen kunnen namelijk zeer goede middelen zijn die op treffende wijze kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van mensen. Beide kunnen echter ook desastreus zijn en schadelijke gevolgen hebben wanneer zij losgekoppeld worden van het morele geweten. Deze loskoppeling kan zorgen dat middelen

worden opgevat als doelen met alle gevolgen van dien: een antisociale houding gericht op eigenbelang en een markt die zich richt op de korte termijn en zich weinig aantrekt van schadelijke gevolgen op lange termijn.

Caritas in veritate stelt uitdrukkelijk dat iedere fase in het economisch proces en iedere handeling morele gevolgen heeft. Dit geldt voor het verwerven van hulpbronnen, financiering, productie en consumptie. Het veronachtzamen van deze gevolgen speelt volgens de encycliek zeker in het domein van de markt een prominente rol. Juist doordat de markt tegenwoordig niet meer gebonden is aan territoriale grenzen voelen met name transnationale coöperaties zich in mindere mate verantwoordelijk voor het lot en de rechten van arbeiders. De verhoogde mobiliteit van bedrijven werkt de nadruk op efficiënte productontwikkeling in de hand. Bedrijven worden zo – zonder oog voor de sociale inbedding – verplaatst naar de plek waar de kosten voor productie het laagst zijn. In tegenstelling tot de eenzijdige focus op de markt binnen het dominante neoliberale paradigma, benadrukt het katholiek sociaal denken juist wel de sociale inbedding waarin arbeid vorm krijgt. Zo wordt in de economische stellingname van *Caritas in veritate* duidelijk het belang van het gezin en het huwelijk meegenomen. Dit illustreert de reeds aangehaalde verbinding die er in het katholiek sociaal denken bestaat tussen macro- en micro-ethiek.

Het zou naïef zijn te denken dat de grote gerichtheid op winst zomaar ongedaan gemaakt zou kunnen worden. In *Caritas in veritate* wordt dan ook de hoop uitgesproken dat de ontmoeting van verschillende ondernemingsvormen tot een soort vermenging en kruising van ondernemersgedrag mag leiden. Met als perspectief een ‘beschaving van de economie’, waarbij wordt uitgestegen boven het doel van winst *an sich*.

Zodoende ontstaat er een genuanceerde kijk op de markt. De markt is niet slecht, echter wel beperkt en heeft behoefte aan morele sturing. Om een economie van broederlijkheid te stimuleren, propageert *Caritas in veritate* het belang van investeringen in de reële economie. Geen fictieve geldstromen maar daadwerkelijke initiatieven welke door mensen zelf worden vormgegeven, bijvoorbeeld middels microfinanciering en investeringen die ook vruchtbaar zijn op lange termijn en recht doen aan de sociale verantwoordelijkheid die onlosmakelijk verbonden is met de markt.

markt is niet slecht maar beperkt en heeft morele sturing

Economie en de staat

De economische bedrijvigheid is in steeds mindere mate aan geografische grenzen gebonden, omdat de markt – zoals uit de vorige paragraaf blijkt – in toenemende mate wordt bepaald door de factor mobiliteit. Deze ontwikkeling staat in schril contrast tot de gebondenheid van regeringen aan territoriale grenzen. Hoewel er door de sterk geglobaliseerde wereldwijde betrekkingen ook op politiek gebied steeds intensiever wordt samengewerkt, kan men toch stellen dat de politiek minder grip heeft op marktontwikkelingen en veelvuldig reactief optreedt. De noodzaak tot samenwerking op politiek vlak wordt in *Caritas in veritate* onderschreven, de vergroeide economieën van vandaag de dag elimineren de rol van de staat zeker niet, dit blijkt ook uit de omgang met de crisis. Op de momenten dat veel bedrijven door de poten zakten, was het de staat die bijspijng om erger te voorkomen.¹⁶

Opvallend in deze encycliek is de roep om een wereldautoriteit, die zich richt

opvallende
roep om een
wereld-
autoriteit

op het in stand houden van vrede, het reguleren van de migratiestromen en het beschermen van het milieu. Met name deze passage werd bij het verschijnen van de encycliek veelvuldig aangehaald. Dit zou het misverstand kunnen wekken dat het katholiek sociaal denken de verantwoordelijkheid voor het goed functioneren van de burgermaatschappij en de markt neerlegt op hoog politiek niveau. Natuurlijk is het zo dat de staat een belangrijke functie heeft in het goed functioneren van een samenleving, echter in *Caritas in veritate* komt een genuanceerder beeld naar voren dat overeenkomt met het principe van de subsidiariteit – een zeer belangrijk uitgangspunt in het katholiek sociaal denken. Bij het principe van de subsidiariteit staat de waardigheid van de persoon steeds in interactie en samenhang met zijn sociale omgeving.

eigen verant-
woordelijkheid
en authentieke
ontwikkeling
verbonden

Hierbij gaat het om het fragiele evenwicht tussen twee punten: enerzijds kan er worden gesproken van ‘zorg dragen voor’, namelijk vanuit de staat en zijn maatschappelijke instituties die mogelijkheden creëren voor het individu om tot bloei te komen. Anderzijds is er het ‘nadruk leggen op eigen verantwoordelijkheid en kunnen’, waarbij het individu wordt aangespoord tot participatie en het ontplooien van zijn eigen mogelijkheden. In dit spanningsveld is het belangrijk om de verantwoordelijkheid te leggen bij het niveau dat het kan dragen. Dit zal per mens verschillen, maar in principe geldt dat wat mensen zelf kunnen, zij ook zelf moeten doen. Eigen initiatief en het nemen van verantwoordelijkheid zijn dan ook onlosmakelijk verbonden met subsidiariteit. De staat dient dus alleen zaken te regelen waartoe de burgermaatschappij zelf niet in staat is. Deze verantwoordelijkheid is in *Caritas in veritate* duidelijk verbonden met het centrale begrip van de waarachtige authentieke ontwikkeling. Ontwikkeling krijgt immers vorm daar waar de mens de verantwoordelijkheid neemt waartoe hij geroepen is. Een verantwoordelijkheid die begint bij ieder mens, maar onlosmakelijk verbonden is met de ander. Een treffend voorbeeld hiervan is in de encycliek terug te zien in de effectieve toepassing van fiscale subsidiariteit, waarbij burgers kunnen beslissen over delen van de belasting die ze afdragen aan de staat.¹⁷

In het grote belang dat wordt gehecht aan individuele verantwoordelijkheid raken het katholiek sociaal denken en het neoliberalisme elkaar. De rol die beide de staat toedichten is echter geheel anders van aard. In het neoliberale denken is het zaak om staatsinterventie te beperken tot een minimum. De staat dient slechts de basisvoorwaarden te genereren voor de markt, deregulering en privatisering is daarbij het devies. *Caritas in veritate* laat een ander beeld zien, namelijk van de staat die de morele verantwoordelijkheid draagt welke het individu en de burgermaatschappij te boven gaan. Zo wordt er in de encycliek bijvoorbeeld gesproken over het grensoverschrijdende verschijnsel van de migratie. Een goede omgang met de migratiestromen in de wereld vraagt om internationale samenwerking waarbij staten op intensieve wijze samenwerken. Ook benadrukt *Caritas in veritate* dat wij als mensen onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, bijvoorbeeld wanneer het aankomt op het armoedevraagstuk. Het belang van ontwikkelingssamenwerking wordt in deze context veelvuldig aangehaald. Zo dienen staten hogere percentages van hun bruto binnenlands product beschikbaar te stellen voor ontwikkelingshulp.

Caritas in veritate: richtinggevend voor de toekomst?

De integrale benadering en de nadruk op verbondenheid tussen de uiteenlo-

pende domeinen van het leven, onderscheiden de economische stellingname van *Caritas in veritate* duidelijk van het neoliberalisme, zoals blijkt uit de zojuist gemaakte driedeling. Het is deze meeromvattende benadering die goed aansluiting vindt bij de breed gevoelde behoefte aan een ruimere visie op economie welke ook een morele dimensie herbergt. *Caritas in veritate* verscheen dan ook op het juiste moment en mocht rekenen op een overwegend goede ontvangst. Zo werd de encycliek door hoogleraar Antoine Jacobs zelfs 'vetcool' genoemd in de Volkskrant.¹⁸

Naast lovende woorden, waren er echter ook kritische geluiden te horen: voornamelijk over het abstracte gehalte van *Caritas in veritate*. De encycliek in ogenschouw nemend, lijkt dit terechte kritiek. Zo is de specifieke economische stellingname een genuanceerd en gedegen betoog, echter verpakt in een taal die niet voor eenieder even toegankelijk is. Een tweetal gevaren liggen er mijns inziens dan ook op de loer: [1] verenging van het katholiek sociaal denken tot louter theologie en de eigen sociale traditie; [2] het onvoldoende zichtbaar maken van de ervaringsdimensie binnen het katholiek sociaal denken. Het eerste punt wordt zeer treffend uitgewerkt in een recente studie van McHugh.¹⁹ Hij waarschuwt ervoor dat het katholiek sociaal denken een 'insider genre' is, waarbij het op theoretisch niveau hoofdzakelijk naar zichzelf verwijst. Het is zeker waar dat *Caritas in veritate* een integrale en veelomvattende benadering voorstaat. Punt echter is dat deze benadering niet in wetenschappelijke dialoog, maar hoofdzakelijk vanuit eigen theologische gronden wordt vormgegeven en veelvuldig stoelt op het affirmeren van de eigen sociale leer. Een dergelijke benadering komt de dialoog met andere vakdisciplines niet ten goede. Deze kritiek is door McHugh overigens emancipatorisch bedoeld: wil het katholiek sociaal denken in bredere kring inhoudelijk serieus genomen worden, dan moet het op wetenschappelijk niveau de dialoog aangaan met andere wetenschappelijke disciplines. Het tweede punt slaat op de ervaringsdimensie. In een tijd waarin vele mensen getroffen worden door de directe gevolgen van de crisis, lijkt het me belangrijk concreter aan te sluiten bij de noden van de mensen die lijden onder de crisis. De hoofdzakelijk theologisch abstracte taal van de encycliek bevordert dit niet. Ook de keuze voor economische termen als 'arbeider' doen voor een diensteneconomie als die van Nederland wat ouderwets aan. Dergelijk archaisch taalgebruik zorgt niet voor verbinding met het leven van alledag.

Concluderend kan gesteld worden dat het integraal economisch perspectief van *Caritas in veritate* een belangrijke boodschap herbergt voor onze tijd: in betrokkenheid en vertrouwen dienen wij als mensen, in het licht van de Ander, de economie op een duurzame manier vorm te geven voor de toekomst. Dit is een perspectief dat goede antistoffen bevat tegen de excessen van het neoliberalisme. Om echter in bredere kring serieus genomen te worden zal naast de theologische inbedding ook moeten worden gewerkt aan de dialoog met andere wetenschappelijke disciplines. Immers, het katholiek sociaal denken behoort zich niet op een eiland te bevinden maar middenin de maatschappij. Het aansluiten bij de concrete ervaringen van mensen is hierbij hoogste prioriteit. Doen wij dit, dan is het economisch perspectief van *Caritas in veritate* zeker richtinggevend te noemen voor de toekomst.

encycliek
is nogal
abstract

katholiek
sociaal denken
dient inter-
disciplinair
te worden

Thijs Caspers, MA studeerde sociaal pedagogische hulpverlening en theologie in Nijmegen. In 2009 studeerde hij cum laude af op de betekenis van het katholiek sociaal denken in een globaliserende wereld. Hij is als stafmedewerker verbonden aan het VKMO/Katholiek Netwerk waar hij zich ondermeer richt op de betekenis van het katholiek sociaal denken voor de huidige Nederlandse maatschappij. e-mail: thijscaspers@gmail.com

Noten

1. In dit artikel wordt de term 'burgermaatschappij' gebruikt in plaats van het meer gangbare 'civil society'. Ik sluit hiermee aan bij de Nederlandse vertaling van de encycliek *Caritas in veritate* door Nelly Stienstra.
2. *Caritas in veritate*, in: *Kerkelijke documentatie* 37 (2009) pp. 6, 1.
3. *Ibid.*, p. 15.
4. David Harvey *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press, Oxford – New York 2005, p. 2.
5. Zie onder meer: Manfred Steger, *Globalization, a Very short Introduction*, Oxford University Press, Oxford – New York 2003, p. 40.
6. Yves Leterme *Het Rijnlandmodel, voor een duurzame en sociale welvaart*, Van Halewyck, Leuven 2009, p. 11.
7. Zie ondermeer: *Caritas in veritate*, pp. 21, 25, 40, 42. Ter verduidelijking: 'Shareholders' bezitten een gedeelte van een bedrijf (bijvoorbeeld in de vorm van aandelen) en zijn betrokken in financiële zin. 'Stakeholders' kunnen ook 'shareholders' zijn in een bedrijf, maar zijn vaak belanghebbend in meer directe zin. Te denken valt aan werknemers wiens levenssfeer beïnvloed kan worden door beslissingen en beleidswijzigingen binnen een bedrijf onder druk van 'shareholders'.
8. *Ibid.*, p. 38.
9. *Ibid.*, p. 36.
10. *Ibid.*, p. 34.
11. *Ibid.*, p. 53.
12. *Ibid.*, pp. 34, 36.
13. *Ibid.*, p. 26.
14. *Ibid.*, p. 37.
15. *Ibid.*, p. 35.
16. *Ibid.*, p. 41.
17. *Ibid.*, p. 60.
18. De Volkskrant, 11 augustus 2009.
19. Francis McHugh *Catholic Social Thought Renovating the Tradition*, Leuven, Peeters 2008, pp. 19-20.